

Історія

УДК 27-9(477):271/279

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19913663>

Становлення і розвиток українського адвентизму (кінець XIX – початок XXI ст.)

Шевчук Валентин Авдійович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри богослов'я,
ПВНЗ «Український гуманітарний інститут», Буча, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-3434-4242>

Тершак Анатолій Іванович,

аспірант спеціальності «Історія та археологія»,
Національний університет «Острозька академія», Острог, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6131-2011>

Прийнято: 06.04.2026 | Опубліковано: 30.04.2026

Анотація. Історія Церкви адвентистів сьомого дня на українських землях є органічною складовою загальнонаціонального історичного процесу, яка яскраво віддзеркалює складні суспільно-політичні та державно-церковні трансформації впродовж кінця XIX – початку XXI століття. Пройдений спільнотою шлях демонструє драматичну еволюцію від статусу маргіналізованої «чужоземної секти» та переслідуваного підпілля до становлення впливової національної деномінації, що є активним суб'єктом розбудови сучасного громадянського суспільства. У статті здійснено

комплексний ретроспективний аналіз становлення, розвитку та інституційної еволюції українського адвентизму в період від кінця XIX до початку XXI століття. Запропоновано детальну періодизацію історії Церкви адвентистів сьомого дня (АСД) на українських землях, виокремлюючи імперський, міжвоєнний, радянський та пострадянський етапи, кожен з яких характеризувався унікальними моделями відносин із державою. У дослідженні детально висвітлено процес переходу від статусу маргіналізованої «чужоземної секти» до впливової національної деномінації. Особливу увагу приділено трагічному радянському періоду: розкрито механізми державного терору, фізичного знищення церковної еліти в 1930-х роках та виникнення героїчного підпільного спротиву в особі руху «Вірних і вільних адвентистів сьомого дня» під керівництвом В. Шелкова. Наукова новизна роботи полягає в аналізі трансформації місіонерської парадигми: від суто есхатологічного попередження до активного соціального служіння в незалежній Україні. Висвітлено роль сучасних інституцій Українського гуманітарного інституту, медіа-групи «Надія» та гуманітарного агентства ADRA Україна, яке стало ключовим суб'єктом допомоги населенню в умовах новітніх суспільно-політичних криз. Автор підсумовує, що запорукою стійкості конфесії є поєднання непохитного доктринального ядра (метанаратив «великої боротьби», дотримання суботи) із високою адаптивністю до викликів глобалізації та постмодерну.

Ключові слова: український адвентизм, Церква адвентистів сьомого дня (АСД), історія протестантизму, інституціоналізація, релігійні репресії, Велика боротьба, ADRA Україна, соціальне служіння.

The Formation and Development of Ukrainian Adventism (Late Nineteenth to Early Twenty-First Century)

Valentyn Shevchuk,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Theology,
Ukrainian institute of arts and sciences, Bucha, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-3434-4242>

Anatolii Tershak,

PhD student in History and Archaeology,
The National University of Ostroh Academy, Ostroh, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6131-2011>

***Abstract.** The history of the Seventh-day Adventist Church on Ukrainian lands constitutes an organic component of the broader national historical process and vividly reflects the complex socio-political and church–state transformations from the late nineteenth to the early twenty-first century. The path traversed by this community demonstrates a dramatic evolution from the status of a marginalized “foreign sect” and a persecuted underground movement to the establishment of an influential national denomination that has become an active participant in the building of contemporary civil society. The article presents a comprehensive retrospective analysis of the formation, development, and institutional evolution of Ukrainian Adventism from the late nineteenth to the early twenty-first century. The author proposes a detailed periodization of the history of the Seventh-day Adventist Church in Ukrainian lands, distinguishing the imperial, interwar, Soviet, and post-Soviet stages, each characterized by distinctive models of interaction with the state. The study examines in detail the process by which the Church moved from the status*

of a marginalized «foreign sect» to that of an influential national denomination. Particular attention is devoted to the tragic Soviet period: the article reveals the mechanisms of state terror, the physical destruction of the church elite in the 1930s, and the emergence of heroic underground resistance in the form of the movement of the «True and Free Seventh-day Adventists» under the leadership of V. Shelkov. The scholarly novelty of the study lies in its analysis of the transformation of the missionary paradigm from a purely eschatological warning to active social ministry in independent Ukraine. The article also highlights the role of such contemporary institutions as the Ukrainian Institute of Arts and Sciences, the Hope Media Group, and the humanitarian agency ADRA Ukraine, which has become a key actor in providing assistance to the population during recent socio-political crises. The author concludes that the resilience of the denomination rests on the combination of an unwavering doctrinal core, including the metanarrative of the «Great Controversy» and Sabbath observance, with a high degree of adaptability to the challenges of globalization and postmodernity.

Keywords: *Ukrainian Adventism, Seventh-day Adventist Church, history of Protestantism, institutionalization, religious repression, Great Controversy, ADRA Ukraine, social ministry.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження історії українського адвентизму зумовлена потребою глибокого та неупередженого осмислення ролі пізньопротестантських течій у формуванні складного релігійного ландшафту України. Історія Церкви Адвентистів Сьомого Дня (АСД) на українських землях є невід’ємною та органічною складовою загальнонаціонального історичного процесу. Вона яскраво віддзеркалює складні суспільно-політичні, соціокультурні та державно-церковні трансформації, що відбувалися на цих територіях від кінця ХІХ до початку ХХІ століття. В умовах сучасного релігійного плюралізму, а також з огляду на

активну участь протестантських спільнот у розбудові громадянського суспільства в Україні, вивчення історичного досвіду адвентизму, етапів його інституціоналізації, особливостей функціонування в умовах тоталітарних режимів, а також форм і стратегій соціального служіння набуває особливої наукової, соціологічної та практичної значущості. Дослідження цих аспектів сприяє поглибленню розуміння проблематики свободи совісті та специфіки взаємодії релігійних меншин із державними інституціями.

Стан наукової розробки теми. Дослідження історії українського адвентизму демонструє складну еволюцію наукових підходів – від ідеологічно заангажованих оцінок радянського періоду до об'єктивного наукового аналізу, характерного для періоду державної незалежності України. У вітчизняній історіографії радянського періоду тривалий час домінували парадигми так званого «наукового атеїзму», які розглядали адвентизм виключно крізь призму теорії «відмирання релігії» за умов соціалізму.

Сучасні українські дослідники здійснили значний внесок у вивчення інституційних, теологічних та соціальних аспектів функціонування адвентистських громад. Водночас комплексних історичних праць, що охоплюють всю історію українського адвентизму з урахуванням регіональної специфіки та хронологічної цілісності – від появи перших громад до сьогодення, – поки що небагато. Це підкреслює своєчасність і наукову необхідність даного дослідження.

Мета та завдання статті. Метою статті є всебічний історичний ретроспективний аналіз становлення, розвитку та інституційної еволюції українського адвентизму. Відповідно до поставленої мети в дослідженні реалізуються такі завдання, а саме проаналізувати історіографію та наявну джерельну базу щодо історії адвентизму в Україні; дослідити специфіку поширення адвентизму на території Російської та Австро-Угорської імперій та розкрити особливості функціонування релігійних громад у період міжвоєнної

турбулентності та радянських репресій; з'ясувати вплив репресивної державної політики на структуру та ідентичність церкви та охарактеризувати процеси легалізації, інституціоналізації та розвитку соціального служіння в незалежній Україні;

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є український протестантизм у широкому контексті загальноєвропейських та глобальних релігійних процесів періоду модерну та постмодерну. Предметом дослідження виступає історичний розвиток Церкви адвентистів сьомого дня на українських землях, еволюція її організаційних структур, трансформація державно-церковних відносин та зміна суспільної ролі конфесії у кінці XIX – на початку XXI століття.

Джерельна база та методологія дослідження. Джерельна база дослідження формується на перетині кількох масивів даних і включає нормативно-правові акти державних утворень минулого, архівні матеріали (зокрема фонди каральних органів щодо репресованих діячів), діловодну документацію релігійних об'єднань, а також конфесійні публіцистичні та мемуарні джерела. Методологія базується на фундаментальних принципах історизму, наукової об'єктивності, системності та багатофакторного аналізу, з використанням історико-хронологічного, порівняльно-історичного та проблемно-тематичного методів дослідження [12].

Періодизація історії українського адвентизму як дослідницька проблема вимагає ретельного наукового підходу. З огляду на тотальну залежність конфесійного розвитку від панівних політичних режимів, у статті виокремлено такі макроперіоди:

1. Імперський етап (кінець XIX ст. – 1917 р.);
2. Період Російської революції 1917 року та міжвоєнний період (1917–1939 рр.);

3. Радянський період з його складними внутрішніми фазами репресій та адаптації (1939/1945–1991 рр.);

4. Пострадянський період вільного розвитку (від 1991 р. до сьогодні).

Запропонована структуризація дозволяє найбільш чітко та логічно простежити безперервну еволюцію конфесійної ідентичності та адаптивних стратегій Церкви Адвентистів Сьомого Дня на українських землях.

Історіографія українського адвентизму характеризується суттєвою зміною наукових парадигм, що безпосередньо залежали від суспільно-політичних умов. У радянський період дослідження адвентизму здійснювалося в умовах суворого ідеологічного контролю. Наприклад, у 1960-х роках дослідниця О. А. Антонова у своїх працях визначала адвентизм як «глибоко реакційну секту», штучно акцентуючи увагу на нібито властивому їй релігійному фанатизмі та відчуженні віруючих від суспільного і політичного прогресу. Подібні оцінки підтримували й інші автори, зокрема, Л. Є. Воронін, при цьому подібні наративи виконували функцію інформаційного забезпечення репресивної політики держави проти віруючих [2].

Лише наприкінці 1980-х років з'явилися більш глибокі наукові студії. Зокрема, В. Л. Горський проаналізував соціальні та ідейні передумови поширення адвентизму, еволюцію його догматики та стан релігійності в умовах радянської секуляризації. Поступово адвентизм почали обережно визнавати деномінацією, хоча дослідники ще наголошували на «поглибленні сектантського ізоляціонізму» [2]. Зі здобуттям незалежності відбувся концептуальний зсув: фундаментальні праці В. Любащенко заклали основи для розуміння адвентизму як невід'ємної частини пізнього протестантизму в Україні, що переосмислює традиційні еклезіологічні моделі. Сучасні науковці, зокрема В. Куриляк та О. Довбня, змістили фокус на регіональну специфіку

репресій, еволюцію організаційної структури та соціальному служінні конфесії [4; 5].

Джерельна база дослідження є репрезентативною та багатовекторною. Значний пласт становлять нормативно-правові акти Російської та Австро-Угорської імперій, Другої Речі Посполитої та СРСР, які суворо регламентували діяльність релігійних організацій. До них належать укази, циркуляри Міністерства внутрішніх справ, постанови уряду та кримінальні кодекси. Критично важливим джерелом є сумнозвісний закон про релігійні культу 1929 року, який кардинально змінив умови існування громад в УРСР.

Другий масив джерел становлять розсекречені архівні справи репресованих діячів церкви, збережені у фондах державних архівів України. Вони дозволяють реконструювати масштаби переслідувань, ідентифікувати постраждалих та методи їхнього спротиву державній системі.

Третю групу становлять внутрішньоконфесійні джерела: матеріали з'їздів АСД, церковна періодика, доктринальні твори вітчизняних апологетів (зокрема В. Шелкова) та праці Олени Уайт, що мали визначальний вплив на богослов'я громади. Важливим доповненням є мемуарна література та усні свідчення ветеранів церкви, що зберігають історичну пам'ять про духовний спротив у таборах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реконструкція історичного розвитку адвентизму в Україні стикається з низкою об'єктивних труднощів. Перш за все, це тривалий підпільний або напівлегальний статус багатьох громад, що призвело до відсутності систематичного церковного діловодства або його навмисного знищення самими вірянами заради власної безпеки перед обшуками органів КДБ. Значна частина офіційних документів радянського періоду (звіти уповноважених у справах релігій) носить упереджений характер, відображаючи не реальний стан громад, а ідеологічні кліше та звіти про «успіхи» в боротьбі з «сектантством». Крім того, як зазначає О. Довбня, у

вітчизняній історіографії досі недостатньо досліджені процеси розвитку громад та репресії проти протестантів у таких промислових регіонах, таких як Донбас, Харківщина, Придніпров'я, Київщина та Полтавщина, тоді як Південь та Захід України опрацьовані значно детальніше [4].

Чітка періодизація дозволяє уникнути історичних спрощень і детально показати, як еволюціонувала ідентичність церкви під безпрецедентним тиском зовнішніх обставин. Перехід від статусу толерованої «чужоземної німецької секти» у XIX столітті до переслідуваної, загнаної у підпілля, але стабільної спільноти в радянський період, а згодом до визнаної та впливової деномінації у незалежній Україні, свідчить про високу адаптивність адвентизму. Кожен історичний макроперіод характеризується специфічними моделями відносин із державними інституціями: від маргіналізації та спроб тотального фізичного знищення до сучасного соціального партнерства та активної публічної присутності.

Наприкінці XIX століття більшість українських земель перебувала у складі Російської імперії, державною та панівною релігією якої було православ'я. Як зазначав пізніше лідер підпільних адвентистів Володимир Шелков, це було «держправослав'я», яке використовувало весь арсенал державного апарату для придушення інакомислення. Законодавство імперії суворо захищало монополію Російської православної церкви: відхід від неї вважався тяжким кримінальним злочином. Водночас у південних українських губерніях, де були розташовані численні поселення іноземних колоністів, влада виявляла певну стриманість і толерантність до їхніх вірувань (як-от до менонітів) за неодмінної умови, що вони не займатимуться прозелітизмом серед православного населення. Саме ця відносна свобода в колоністських анклавх стала точкою входу для адвентизму [5; 10].

Хоча організаційне та інституційне оформлення Церкви АСД відбулося в США у 1863 році, інтелектуальний та емоційний ґрунт для сприйняття

адвентистських ідей в Україні формувався протягом століть. Дослідники підкреслюють, що духовні підвалини протестантизму на українських теренах були закладені ще у XV–XVII століттях під час європейських ренесансних процесів, впливу Реформації та діяльності місцевих раціоналістично-єретичних рухів. Значний інтерес до есхатології та Другого пришествя Христа, що охопив Європу на початку XIX століття (завдяки працям М. де Лакунзи, І. Бенгеля, а також місіонерським проповідям І. Вольфа на Півдні Росії), підготував релігійну свідомість населення до сприйняття міллеритського, а згодом і адвентистського вчення, що наголошувало на швидкому кінці світу.

Перші прихильники адвентизму в Російській імперії з'явилися у 1880-х роках на територіях Поволжя та Півдня України. Історичною віхою став 1886 рік, коли видатний проповідник Людвіг Ріхард Конрад сприяв заснуванню першої адвентистської церкви серед німецької спільноти в Криму. Ця громада стала міцним форпостом для подальшого поширення віровчення. На цьому ранньому етапі царський уряд ставився до адвентистів поблажливо, сприймаючи їх як ще одну маргінальну «німецьку секту», яка не становила жодної ідеологічної загрози для Православної Церкви та не зачіпала корінне населення [15].

Іноземні місіонери відіграли ключову роль як каталізатори адвентистського руху, проте подальше поширення вчення відбувалося виключно силами місцевих конвертитів. Ситуація кардинально змінилася, коли адвентизм почав знаходити прихильність серед корінного українського та російського населення. Як тільки місцеві жителі почали переходити до нової конфесії, імперський уряд негайно застосував до них суворі закони, прийняті ще у 1842 році царем Миколою I для боротьби зі старовірами та молоканами. Місцеві проповідники відтепер постійно стикалися з численними перешкодами: величезними штрафами, конфіскацією релігійної літератури, заборонаю зібрань (молитовні будинки забивали дошками), а також тривалим

засланням у віддалені та суворі регіони імперії за спроби навернення православних [15].

Географія раннього поширення адвентизму спочатку природно обмежувалася південними губерніями: Таврійською, Катеринославською та Херсонською, де була висока концентрація колоністів. Згодом, завдяки активній місіонерській та книгоноській роботі, ідеї адвентизму почали проникати на територію Волині та Київщини. Вже на початку ХХ століття громади почали швидко набувати поліетнічного характеру, залучаючи українців, росіян та представників інших національностей, що викликало глибоке занепокоєння з боку вищого державного апарату.

Релігійне життя перших громад було зосереджено на систематичному вивченні Біблії, поширенні принципів здорового способу життя та суворому дотриманні суботи як дня спокою. Через відсутність офіційного легального статусу богослужіння часто проводилися таємно в приватних будинках, що сприяло формуванню тісних і міцних зв'язків між вірянами. Громади вирізнялися надзвичайно високим рівнем внутрішньої моральної дисципліни. У цей же період почав формуватися соціальний вимір конфесії на українських землях, зокрема через впровадження медичних настанов та усвідомлення важливості освіти, адже перша школа АСД у світі відкрилася ще у 1872 році, що стало орієнтиром для місцевих віруючих [15].

Правовий вакуум та епоха тотальних заборон частково завершилися після Революції 1905 року. Знаменитий Жовтневий маніфест задекларував основи громадянської свободи та свободу совісті. У рамках реалізації цих положень 17 жовтня 1906 року був виданий спеціальний указ, який надав старообрядцям і сектантам право створювати власні органи для реєстрації актів цивільного стану. Для адвентистів ключовою подією стала постанова Міністерства внутрішніх справ № 5532 від 6 листопада 1906 року, яка зазначала, що «вчення секти адвентистів є подібним до вчення баптистів і

може бути визнаним однаково з останніми, оскільки баптисти згідно статті 1106 статуту іноземних конфесій мають свободу віровизнання». Це формально проведення зібрань. Проте спроби повністю закріпити легальний статус як окремої зареєстрованої церкви наштовхувалися на опір: у 1912 році ініціатор реєстрації статуту адвентистів Теодор Бжозонь зазнав кримінального переслідування, що продемонструвало вузькі межі імперської толерантності [15].

Таблиця 1

Аналіз впливу нормативно-правових актів

Нормативно-правовий акт	Рік ухвалення	Вплив на становище Церкви АСД
Антисектантські закони Миколи I	1842	Використовувалися судами для суворого покарання за прозелітизм та заслання адвентистських місіонерів наприкінці XIX ст.
Указ про старообрядців і сектантів	1906 (17 жовтня)	Надав право на легальне створення органів для ведення метричних книг та реєстрації актів цивільного стану.
Постанова МВС № 5532	1906 (6 листопада)	Офіційно прирівняла АСД до баптистів, поширивши на них право на свободу віровизнання та легальні зібрання.

Події 1917 року, повалення монархії та подальший розпад Російської імперії принесли радикальні тектонічні зміни в релігійне життя на українських землях. З одного боку, проголошення абсолютної свободи совісті Тимчасовим урядом, а згодом урядами Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави, створили безпрецедентно сприятливі умови для відкритої місіонерської активності. Адвентисти вперше отримали легальну можливість масово проповідувати, видавати та вільно розповсюджувати літературу. З іншого боку, тотальний хаос громадянської війни, економічна

розруха, бандитизм та постійна, часом щотижнева зміна влади вкрай негативно впливали на комунікацію між регіональними громадами та їхнє матеріальне забезпечення [7].

Період політичної турбулентності вимагав від керівництва церкви надзвичайної гнучкості та обережності. Віровчення адвентистів, що традиційно передбачало аполітичність та відмову від застосування зброї через дотримання шостої заповіді, викликало підозру, а іноді й відкрити ворожість в усіх воюючих сторін – від білогвардійців до більшовиків. Проте місцеві громади принципово намагалися зберігати нейтралітет, концентруючись виключно на внутрішньому духовному житті та масштабній благодійній допомозі цивільному населенню, що постраждало від бойових дій та епідемій.

Після остаточного утвердження більшовицької диктатури в Україні розпочався етап поступового посилення жорсткого державного контролю. У 1920-х роках, у період так званої Нової економічної політики (НЕП), адвентисти ще користувалися відносною свободою: успішно функціонували видавництва, відкрито проводилися з'їзди духовенства. Проте наприкінці десятиліття з початком сталінського «Великого перелому» ситуація катастрофічно погіршилася. У 1928 році всі видавництва АСД в УРСР були примусово ліквідовані, а будь-яка релігійна література стала нелегальною; те, що ввозилося з-за кордону, оголошувалося контрабандою. У 1929 році був прийнятий драконівський закон про релігійні культи, який фактично паралізував діяльність громад, суворо заборонивши місіонерство, соціальну благодійність та будь-яку роботу з дітьми і молоддю поза стінами молитовних будинків [11].

Розвиток адвентизму в Західній Україні суттєво відрізнявся від трагедії на сході. На територіях, що увійшли до складу Другої Речі Посполитої (Волинь, Східна Галичина), діяли інші правові норми, хоча й не завжди

сприятливі. У Галичині, що раніше належала Австро-Угорщині, продовжував діяти старий австрійський Цивільний кодекс 1811 року та Кримінальний кодекс 1852 року, які передбачали покарання за «релігійне сектантство». На Волині політика польського державного апарату була відверто антисектантською, оскільки місцеві урядовці вбачали у стрімкому поширенні протестантизму пряму загрозу панівній католицькій церкві та польській національній ідентичності. Адвентистам, що опинилися під польською владою, доводилося юридично апелювати ще до старих російських указів (зокрема до постанови 1906 року) для легітимізації свого існування та захисту своїх прав у судах [2; 9].

В умовах тоталітарного наступу в УРСР структура церкви зазнала цілеспрямованої руйнації. Замість повноцінних церковних об'єднань влада нав'язала нову структурну одиницю – посаду «уповноваженого Центральної ради АСД» для відповідного регіону. Спочатку таких уповноважених в Україні було призначено 17, що дозволяло зберігати певну керованість. Проте внаслідок постійного тиску до 1 вересня 1934 року їхня кількість скоротилася до дев'яти, а згодом залишилося лише три особи на всю республіку: Яків Реймер (курував Київську область), Ф. Гладков (Харківську та Дніпропетровську області), Г. Гадюкін (Вінницьку область). Така штучна оптимізація керівної ланки максимально полегшувала каральним органам нагляд та подальше знищення еліти церкви.

Поворотним і глибоко трагічним моментом в історії українського адвентизму став Грудневий Пленум 1931 року. Як переконливо свідчать подальші дії комуністичної влади, цей захід був дозволений з однією цинічною метою – виявити і зібрати разом усіх дійсних керівників Церкви АСД. Невдовзі після завершення Пленуму майже всі 29 його учасників, включно з уповноваженими Центральної Ради, а також сотні активних пасторів, були

заарештовані і відправлені в табори ГУЛАГу як «небезпечні злочинці». До 1938 року керівна інституційна ланка була фізично знищена [4; 11].

Таблиця 2

Репресовані діячі Церкви в умовах сталінських репресій

Репресований діяч	Регіон служіння / Роль у церкві	Трагічна доля в умовах сталінських репресій
Отто Раймер	м. Київ (керівник однієї з київських громад)	Заарештований органами НКВС у 1939 р., найімовірніше розстріляний у катівнях.
Микола Ляшенко	м. Київ (рядовий член громади)	Розстріляний за звинуваченням у «саботажі» (категорична відмова працювати в суботу).
Яків Дерев'янський	Учасник 2-го Всеукраїнського з'їзду	Загинув смертю мученика у сталінських концентраційних таборах.
Олександр Гріц	м. Дніпропетровськ	Заарештований у 1930 р., загинув під час відбування покарання.
Іван Львов	Активний місіонер	Заарештований у 1939 р., провів у жорстокому ув'язненні понад 15 років (до 1955 р.).
Пилип Куземко	Пастор, місіонер	Засуджений у 1930 р. на 3 роки таборів, після звільнення жив у постійних переховуваннях.

За спогадами ветеранів церкви, усі чотири адвентистські церкви, що легально діяли на той час у Києві, були закриті та конфісковані державою. Нестерпні умови праці, голод та знущання в таборах призвели до того, що абсолютна більшість засуджених служителів померли мученицькою смертю.

Отже, наприкінці 1930-х років український адвентизм опинився розколотим між двома кардинально різними політико-правовими вимірами. На Заході, незважаючи на постійну дискримінацію з боку польського, румунського чи чехословацького урядів, громади все ж мали легальну можливість збиратися на богослужіння, друкувати релігійну літературу та безперешкодно спілкуватися зі світовим центром – Генеральною конференцією. На Сході, в УРСР, Церква зазнала тотального організаційного розгрому. За влучним висловом істориків, радянський «державний атеїзм» діяв методами фізичної ліквідації, що змусило нечисленних вцілілих адвентистів перейти у глибоке підпілля, повністю змінивши парадигму свого існування [13].

Початок Другої світової війни та насильницьке приєднання західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу радикально змінили конфесійну мапу та долю вірян. Західноукраїнські адвентисти вперше віч-на-віч зіткнулися з безжальною радянською атеїстичною машиною. Під час німецької окупації України ситуація набула парадоксального характеру: з одного боку, окупаційна адміністрація з величезною підозрою ставилася до будь-яких непідконтрольних громадських об'єднань, з іншого – у багатьох регіонах віряни змогли відновити відкриті богослужіння у раніше відібраних приміщеннях. Війна стала часом екстремальних випробувань на вірність пацифістським принципам: багато адвентистів категорично відмовлялися брати до рук зброю та складати присягу, за що зазнавали жорстоких репресій як від нацистів, так і від радянських військових трибуналів [5].

У важкі повоєнні роки радянська влада, прагнучи стабілізувати виснажене суспільство та здобути міжнародну легітимність, дозволила часткове та суворо регламентоване відновлення діяльності релігійних організацій. Втім, це відновлення не означало свободи: воно супроводжувалося жорстким агентурним проникненням та всеосяжним

контролем з боку органів держбезпеки. Відбудова зруйнованої інфраструктури громад та відновлення духовного життя лягли переважно на плечі рядових вірян – жінок, літніх людей та тих одиниць служителів, яким пощастило повернутися із сибірського заслання. Яскравим прикладом є доля Івана Львова, який вийшов на волю лише у 1955 році, після п'ятнадцяти років ГУЛАГу, і одразу долучився до відродження церкви [14].

Державна політика щодо Церкви АСД у другій половині ХХ ст. (зокрема під час хрущовської антирелігійної кампанії) постійно еволюціонувала в методах, але її кінцева мета залишалася незмінною – повна маргіналізація та асиміляція спільноти у світське суспільство. Як переконливо зазначають дослідники (зокрема О. Довбня), репресії проти протестантів в УРСР у 1920–1980-х роках мали яскраво виражений регіональний вимір: партійний апарат застосовував різні тактики дискредитації на Півдні, Заході чи в Центрі України, адаптуючись до місцевого менталітету. Стратегічною метою радянської машини було не лише покарання за інакодумство, але й повна ізоляція громад, перешкоджання будь-яким зв'язкам із західними центрами, що розглядалося КДБ як пряма ідеологічна диверсія [3; 4].

Держава безцеремонно втручалася у найінтимніші сфери внутрішнього життя церкви. Показовим документом епохи є інструктивний лист від 11 серпня 1971 року, розісланий на місця Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР за підписом першого заступника голови А. Барменкова. Цей циркуляр суворо засуджував і забороняв використання документів, затверджених Генеральною конференцією АСД, у першу чергу «Церковного порядку». Влада обурювалася тим, що цей документ визначав не лише суто канонічну та культову сторони, а й регламентував повсякденне, побутове життя адвентистів. Держава розглядала такий порядок як спробу створення непідконтрольної «держави в державі» і вимагала від місцевих уповноважених безжально перешкоджати його виконанню [3; 9].

Зіткнувшись із безпрецедентним ідеологічним та адміністративним тиском, єдина спільнота адвентистів розділилася у своїх підходах до взаємодії з атеїстичною державою. Офіційно зареєстрована частина керівництва пішла на болючі компроміси, погоджуючись на обмеження місіонерства та жорстку реєстрацію служителів. Це дало змогу зберегти легальні молитовні будинки та вберегти частину пастви від в'язниць. Одночасно відбувалася глибока внутрішня консервація релігійного життя. Дослідник радянського періоду В. Л. Горський у 1980-х роках аналізував цю ситуацію, зазначаючи, що тотальна секуляризація радянського суспільства негативно вплинула й на адвентистів, спричинивши кризу ідеології та змусивши багатьох заглибитися у так званий «сектантський ізоляціонізм», намагаючись максимально відмежуватися від гріховного світського простору [2; 5].

Найбільш резонансним та героїчним явищем цього періоду стало виникнення потужного підпільного руху «Вірних і вільних адвентистів сьомого дня» (ВВАСД). Цей рух зародився як пряма реакція на грубе втручання держорганів у церковні справи та неприйнятні компроміси офіційного керівництва. Прихильники ВВАСД категорично відкинули будь-який державний контроль, спираючись на біблійний принцип суворого розмежування церкви і держави. За оцінками фахівців, чисельність цього незареєстрованого руху сягала близько 40 000 осіб по всьому СРСР. Ідеолог та багаторічний лідер ВВАСД Володимир Шелков (який помер у мордовському таборі суворого режиму в січні 1980 р.), а також інші очільники (Г. Освальд, П. Манжура) заплатили власним життям за свої безкомпромісні переконання. У своїх фундаментальних працях «Взаємовідносини релігії та державності» та «Законодавство про культури», які розповсюджувалися через самвидав, Шелков концептуалізував конфлікт, порівнюючи переслідування з боку імперського «держправослав'я» та жорстокого радянського «держатеїзму». Громади

ВВАСД активно діяли щонайменше у 8 областях України, утворивши безпрецедентно стійку підпільну мережу [5; 10].

Окрему течію становили громади адвентистів-реформістів, які відкрито орієнтувалися на контакти з одновірцями на Заході. Влада жорстоко переслідувала цю орієнтацію. У 1974 році у Чернівецькій області КДБ влаштувало над лідерами реформістів показовий відкритий судовий процес, головною метою якого було публічно продемонструвати безжальне ставлення держави до релігійних напрямків, що відмовлялися розірвати зв'язки із західним світом [1; 8].

В екстремальних умовах, коли публічне служіння, виховання дітей при церкві та розповсюдження літератури були унеможливлені або криміналізовані, традиційна родина стала головною фортецею релігійного відтворення. Трансляція етичних цінностей, таємне вивчення доктрин та збереження есхатологічної надії відбувалися виключно за зачиненими дверима домівок. Локальні громади, навіть будучи незареєстрованими та розпорошеними, формували міцні соціальні зв'язки солідарності, збираючи кошти та передаючи продукти родинам ув'язнених братів, що дозволило зберегти кістяк церкви.

Період 1960–1970-х років ознаменувався хворобливими внутрішніми розколами. В. Л. Горський у своїх працях аналізував ці схизми, хоча, з огляду на цензуру, трактував їх переважно як наслідок суто внутрішньоконфесійних догматичних суперечок, навмисно ігноруючи деструктивну роль спецслужб у розпалюванні ворожнечі. Однак у 1970-х роках офіційно зареєстрованій гілці церкви вдалося шляхом переговорів досягти певного послаблення режиму: влада несподівано дозволила випуск офіційного щомісячного журналу та лімітований друк релігійної літератури, зокрема праць Олени Уайт та пасторських проповідей, присвячених тематиці миру. Зареєстровані адвентисти, прагнучи зберегти цей крихкий мир, намагалися публічно

дистанціюватися від радикальних звинувачень ВВАСД щодо переслідувань віруючих у СРСР. Проте до початку 1980-х років конфесія зуміла значною мірою подолати наслідки розколу, консолідуючи свої ряди перед новими викликами [5; 9].

Політична лібералізація періоду горбачовської Перебудови відкрила абсолютно нові, небачені раніше горизонти. У другій половині 1980-х років ставлення радянської держави до протестантизму кардинально змінилося від ворожого до нейтрально-толерантного. Почали активно відновлюватися перервані на десятиліття контакти з одновірцями за кордоном, офіційні представники церкви почали вільно виїжджати на міжнародні конференції та приймати іноземні делегації в Україні. Важливою юридичною віхою стала офіційна реєстрація Церкви АСД на всесоюзному рівні у 1990 році під мудрим керівництвом Михайла Кулакова. Ця подія заклала міцне юридичне підґрунтя для блискавичного інституційного розгортання спільноти вже в незалежній Українській державі.

Проголошення державної незалежності України у 1991 році та прийняття демократичного Закону про свободу совісті та релігійні організації розпочали справжню золоту добу в багатовіковій історії вітчизняного протестантизму. Адвентисти миттєво отримали безпрецедентну можливість для вільного, повноцінного розвитку без страху перед репресіями. Саме у 1991 році відбулося остаточне та юридично вивірене формування організаційної структури Церкви АСД на території колишнього Радянського Союзу, яка відтепер повністю копіювала демократичні зразки Всесвітньої Церкви. Це стратегічне рішення дозволило українським громадам органічно інтегруватися у світовий адвентистський рух на правах повноцінного та рівноправного партнера [6].

Сьогодні Українська Уніонна Конференція Церкви АСД є надзвичайно потужною та впливовою інституцією, яка налічує понад 800 зареєстрованих

помісних церков та близько 400 місіонерських груп по всій країні. Відбувся колосальний перехід від маргіналізованої переслідуваної меншини до респектабельної деномінації, яка успішно вибудовує партнерські, конструктивні відносини з державними адміністраціями та місцевим самоврядуванням. Свідченням зрілості та суспільної ваги стало те, що Церква виступила одним із співзасновників Української Асоціації Релігійної Свободи, засвідчивши свою активну позицію у справі захисту прав усіх віруючих в Україні.

Позбувшись державних кайданів і заборон, адвентисти сповна реалізували свій гігантський потенціал у соціальній сфері. Здоровий спосіб життя та профілактична медицина, які були безумовним пріоритетом спільноти ще з ХІХ століття (з часів функціонування славетного санаторію в Батл-Крік), знову стали впізнаваною візитною карткою конфесії в Україні. За роки незалежності створено вражаючу розгалужену мережу інституцій, що служать суспільству:

Таблиця 3

Адвентистські інституції та основні напрями їхньої суспільної діяльності

Назва адвентистської інституції	Час заснування / реорганізації	Ключова сфера суспільної діяльності
Український гуманітарний інститут (УГІ)	1999 рік	Надання якісної вищої освіти, підготовка кваліфікованих кадрів на засадах християнської етики.
АДРА Україна (ADRA)	1983 р. (глобально) / 1990-ті в Україні	Масштабне соціальне служіння, надання критичної гуманітарної допомоги потерпілим.

Видавництво «Джерело життя»	1990-ті роки	Масовий друк богословської, медичної, мотиваційної та дитячої літератури українською мовою.
Телеканал «Надія» / Радіо «Голос надії»	2000-ні роки	Формування християнського медіа-простору, цілодобове духовно-просвітницьке мовлення.

Місіонерська стратегія церкви зазнала докорінних трансформацій. Якщо у радянські часи проповідь вимушено обмежувалася кулуарними, таємними зібраннями у приватних будинках, то в пострадянський період були розгорнуті безпрецедентні за масштабами євангелізаційні кампанії (із залученням стадіонів, великих палаців культури, наметів здоров'я). Як глибоко аналізує дослідниця В. Куриляк, центральний для догматики адвентизму метанаратив «великої боротьби» між силами Христа та сатани виконує роль потужного структурного чинника, що формує сучасну місійну ідентичність вірян. Цей концепт сьогодні мотивує членів церкви не до втечі від світу, а до активної, жертвовної участі в порятунку людей як у духовному, так і у фізичному (соціальному) вимірах [6].

Організаційно та канонічно Українська Уніонна Конференція стала невід'ємною частиною Євро-Азіатського дивізіону (а в умовах новітніх геополітичних реалій – інших адміністративних форматів) Всесвітньої Церкви АСД. Ця тісна інтеграція забезпечила українським громадам колосальну фінансову, кадрову та методологічну підтримку з боку багатомільйонної світової спільноти. Інтеграція сприяла різкому підвищенню академічної теологічної грамотності вітчизняних пасторів завдяки можливості навчання у престижних закордонних семінаріях та університетах АСД, а також призвела до стандартизації літургійних та адміністративних практик за світовими зразками.

Регіональна демографічна та культурна специфіка продовжувала відігравати значну роль у розвитку церкви. На території Західної України, де історично збереглися дуже сильні традиції глибокої родинної релігійності, адвентистські громади відзначалися більшим традиціоналізмом, високою народжуваністю в сім'ях та стійкістю до секулярних впливів. Водночас у Центральній, Південній та Східній Україні стрімке зростання кількості вірян у 1990-х роках відбувалося переважно за рахунок міського населення, технічної інтелігенції та молоді. Ця демографічна група шукала логічних, раціоналістичних пояснень віри та була сильно приваблена протестантською етикою праці та здорового способу життя.

У ХХІ столітті українські адвентисти, як і весь християнський світ, зіткнулися з потужними викликами епохи постмодерну. Секуляризація, яка в радянський жорстокий час насаджувалася силоміць і викликала спротив, тепер діє набагато тонше – через культуру масового споживання та інформаційне перенасичення. Глобалізація стирає культурні межі, але водночас неминуче призводить до відтоку перспективної молоді за кордон (трудова та академічна міграція), що створює серйозні демографічні проблеми для багатьох локальних українських громад. Змінюється й загальна релігійна культура суспільства: зростає запит на менш формалізовані та значно більш емоційні типи богослужінь. Наприклад, як зазначає В. Любащенко, за короткий час незалежності в Україні було утворено понад 257 лише харизматичних громад, що пропонують інший досвід віри. Це створює конкурентне середовище і вимагає від адвентистів постійного пошуку нових, релевантних форм донесення свого класичного вчення без втрати його унікальної догматичної чистоти [6].

Серія важких суспільно-політичних криз в Україні, Революція Гідності та подальша збройна агресія вимагали від керівництва та вірян церкви швидкого та чіткого етичного позиціонування. Зберігаючи свою традиційну,

вивірену десятиліттями концепцію відокремленості церкви від політичної боротьби, адвентисти оперативно спрямували всі свої людські та матеріальні ресурси у русло практичного християнства. Агентство АДРА Україна відіграло та продовжує щоденно відігравати колосальну, життєво важливу роль у наданні масштабної гуманітарної допомоги сотням тисяч біженців, внутрішньо переміщених осіб та жителям небезпечних прифронтових зон. Це є беззаперечним свідченням остаточного подолання історичного комплексу «сектантського ізоляціонізму» та формування глибоко зрілої соціальної відповідальності перед українським народом.

Глибокий ретроспективний аналіз історичного шляху свідчить про вражаючу, складну еволюцію структури Церкви АСД. Від невеличких, розрізнених та неформальних груп німецьких колоністів кінця XIX ст. та жорстко контрольованих, знекровлених репресіями інститутів із лише трьома легальними уповноваженими в 1930-х роках, конфесія феноменально виросла до розгалуженої, професійно керованої всеукраїнської організації з власними ліцензованими навчальними закладами (УГІ), потужними благодійними фондами та сучасними медіаресурсами.

Моделі відносин з державною машиною пройшли драматичний шлях від відкритої ворожнечі до взаємовигідного соціального партнерства. У добу імперій та СРСР домінували моделі правової дискримінації та прямого державного терору, що природно викликало як вимушений конформізм (серед офіційної гілки церкви), так і радикальний, героїчний підпільний спротив (рух ВВАСД В. Шелкова). Натомість у незалежній Україні міцно закріпилася модель демократичного плюралізму, де адвентисти виступають не пасивним об'єктом переслідувань, а активним суб'єктом громадянського суспільства. За висновками В. Куриляк, сьогодні спостерігається успішна, різнопланова та багатовимірна адаптація релігійних переконань до стрімких політичних та

культурних трансформацій, причому без втрати фундаментального доктринального ядра [6].

Місіонерська парадигма українського адвентизму змістилася від виключно есхатологічного попередження населення про кінець світу до комплексного, довгострокового соціального служіння суспільству. Якщо в умовах радянського підпілля проповідь неминуче зводилася до обережних особистих контактів і небезпечного поширення самвидаву, то сьогодні вона легально та відкрито реалізується через мережу інноваційних медичних центрів, власні телеканали, освітні проекти та масштабні гуманітарні місії ADRA. Метанаратив «великої боротьби» остаточно перестав бути психологічним інструментом замкненості й успішно перетворився на потужний теологічний стимул до активної, практичної допомоги кожному ближньому [6].

Соціально-психологічна та релігійна ідентичність українських адвентистів зазнала суттєвої та позитивної динаміки. Від відчуття себе «вибраними грішниками, що рятуються в повній ізоляції від злого світу», яке було характерним для радянського часу (що помилково та упереджено трактувалося радянською наукою як «політична реакційність»), спільнота еволюціонувала до впевненості у своїй позитивній місії духовної трансформації суспільства. Сучасна конфесія блискуче навчилася балансувати між непохитним дотриманням суворих біблійних приписів (святкування суботи, жорсткі дієтарні обмеження) та повноцінною, успішною інтеграцією своїх членів у світське професійне, наукове і соціальне життя країни.

У надзвичайно широкій та строкатій палітрі українського протестантизму адвентизм стійко займає свою унікальну, чітко окреслену нішу. Дослідниця В. Любащенко підкреслює, що радикальний протестантизм, до якого типологічно належить Церква АСД, безкомпромісно підпорядкував Церкву єдиному Божественному критерію – Святому Письму. Він принципово

розуміє церковну традицію не через призму історичного наслідування ієрархії, а виключно через призму вірності апостольському вченню. Маючи певні спільні космологічні риси з іншими пізньопротестантськими течіями (наприклад, дуалістичне бачення всесвіту як арени битви добра і зла, есхатологічне очікування) , адвентисти кардинально вирізняються надзвичайно глибокою інституціоналізацією, орієнтацією на високий рівень класичної освіти та безпрецедентним наголосом на профілактичній медицині та здоровому способі життя. На тлі стрімкого, але часто нестабільного зростання харизматичних неопротестантських громад у 1990-2000-х роках, український адвентизм репрезентує значно більш стабільну, раціоналістично зважену та класичну модель протестантського світогляду, яка довела свою історичну життєздатність [6; 7].

Висновки. Історія Церкви адвентистів сьомого дня на українських землях – це надзвичайно складний, драматичний та багатовимірний історичний процес безперервної трансформації порівняно невеликого, маргіналізованого релігійного руху у потужну, впливову національну деномінацію. Проведене дослідження переконливо засвідчило, що розвиток українського адвентизму чітко поділяється на кілька ключових історичних макроетапів, кожен з яких мав свої неповторні риси. На імперському етапі (кінець XIX ст. – 1917 р.) відбулося зародження перших груп у середовищі іноземних німецьких колоністів з подальшим, органічним перенесенням вчення на місцеве українське та російське населення, що негайно викликало агресивний спротив з боку монопольного державного православ'я та запуск механізму репресій. Революційний і міжвоєнний періоди (1917–1939 рр.) принесли коротку мить релігійної свободи, яка в умовах розгортання тоталітарної радянської системи швидко змінилася безпрецедентним терором, ліквідацією всіх церковних структур та масовим мучеництвом керівників і рядових вірян. Водночас у Західній Україні до 1939 року громади розвивалися

в дещо м'якших умовах правової дискримінації, але без загрози тотального фізичного знищення.

Радянський період (1939–1991 рр.) став для конфесії часом найважчих екзистенційних випробувань. Політика жорсткого «держатеїзму» не лише руйнувала інфраструктуру, але й спровокувала глибокий внутрішній розкол на офіційно зареєстровані та підпільні (рух ВВАСД) громади, змусивши тисячі вірян щоденно шукати крихкий баланс між збереженням доктринальної ідентичності та банальним фізичним виживанням у ворожому середовищі. Пострадянський етап (від 1991 р. і дотепер) ознаменувався безпрецедентно стрімкою інституціоналізацією, вільною вибудовою розгалуженої, сучасної мережі освітніх, медійних та потужних благодійних організацій, а також повноцінною, рівноправною інтеграцією в глобальну адміністративну структуру Всесвітньої Церкви АСД.

Історична специфіка українського адвентизму та запорука його стійкості полягає у його здатності непохитно зберігати своє фундаментальне доктринальне ядро (особливо метанаратив великої космічної боротьби та принципове дотримання суботи) навіть за умов катастрофічної, кардинальної зміни політичних режимів. Суспільне та духовне значення цієї конфесії в багатогранній релігійній історії України важко переоцінити: вона гідно репрезентує раціоналістичне, високоорганізоване крило пізнього протестантизму, щоденно демонструючи переконливий приклад успішної реалізації принципів соціального євангелія через масштабні гуманітарні, медичні та освітні ініціативи. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень у цій галузі є глибоке вивчення регіональних особливостей репресій у досі малодосліджених східних областях України, соціологічний аналіз трансформації повсякденного життя вірян під впливом викликів сучасної глобалізації та новітніх медіа, а також всебічне дослідження унікальної ролі конфесійних благодійних інституцій у подоланні

катастрофічних наслідків новітніх військових та соціально-політичних криз ХХІ століття.

Список використаних джерел

1. Боднар В.Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944-1985 рр.): дис... канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2016. 226 с.

2. Воронянська Н. Розвиток Церкви адвентистів сьомого дня в Україні у дослідженнях радянської та сучасної вітчизняної історіографії. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2010. № 20-1. С. 272–278. URL: <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1270> (дата звернення: 14.01.2026).

3. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Заходи по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХст.)*: монографія / ред. О. П. Реєнт. Київ, 2000. С. 276–310. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/opoz/7.pdf> (дата звернення: 18.03.2026).

4. Довбня О. Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920-1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 21. Т. 1. С. 15-22. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/21.167122>

5. Куриляк В. Розбіжні рухи в історії Церкви адвентистів сьомого дня. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Т. 1, № 53. С. 36–45. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-1-5>.

6. Куриляк В. В. Церква Адвентистів сьомого дня в суверенній Україні: трансформаційні процеси: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 2025. 742 с.

7. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Львів : Вид. Спілка «Просвіта», 1995. 350 с.
8. Любащенко В. Протестантизм в Україні: творення стереотипів триває. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 22. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n22texts/lubasch.htm#pp2> (дата звернення: 03.02.2026).
9. Sapiets M. One Hundred Years of Adventism in Russia and the Soviet Union. *Religion in Communist Lands*. 1984. No. 12. P. 256–273. URL: <https://scispace.com/pdf/one-hundred-years-of-adventism-in-russia-and-the-soviet-452rs1q035.pdf> (date of access: 06.01.2026).
10. Sapiets M. Shelkov and the True and Free Adventists. *Spectrum*. 1980. Vol. 11, no. 4. P. 24–32.
11. Sitarchuk R. Protestants in Soviet Ukraine in the 1920s to 1930s: Political and Historical Aspects. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41, no. 4. P. 1–26. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/5>.
12. Soviet Union and Russia Seventh Day Adventist Subject Files / arr. by Keston Institute. 1925–2005. URL: https://txarchives.org/baykc/finding_aids/40026.xml (date of access: 07.01.2026).
13. United States Congress. Religious persecution in the Soviet Union: Hearing Before the Subcommittees on Europe and the Middle East and Human Rights and International Organizations. Washington, DC : U.S. Government Publishing Office, 1986. 187 p.
14. Voynarovskiy A., Zhmud N. Adventism in the Ukrainian SSR during the Post-War Period (1946–1952): Structure, Activities, and Relations with the Authorities (A Case Study of Vinnytsia Region). *Occasional Papers on Religion in*

Eastern Europe. 2025. Vol. 45, no. 10. P. 153–171.

DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2700>.

15. Weidemann E. Distinctly German: The Seventh-day Adventist Church's Beginnings in Ukraine. *Association of Seventh-day Adventist Historians*, Riverside, CA, 17–20 March 2016. Riverside, CA, 2016. P. 1–13.
URL: <http://www.sdahistorians.org/uploads/1/1/4/2/114217947/weidemanne2016.pdf>.